

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

1870-1908

Թէպէտեւ քիչ մը ուշ՝ բայց կը ստիպուիմ զիջանիլ արդար փափաքին խմբագրութեանս բարեկամ Զալալ Տէր-Գրիգորեանի, որ փութաց զրկել եղբրամահ Վանցեանի լուսանկարը, հանդերձ կենսագրական քանի մը ծանօթութիւններով, անշուշտ թոյլ պիտի տայ ինծի որ մեծ մասամբ զանոնք մէջ բերեմ:

Ենած էր Գրիգոր Վանցեան Ախալքալաքի ճանճղա գիւղը, չքաւոր ծնողքէ. և որովհետեւ դեռ Ախալքալաքի Հայոց ուսումնարանին մէջ սորված ժամանակ ընդունակութիւն կը ցուցնէր, բարերար անձինք ձեռք զրին վրան և զրկեցին Ներսիսեան դպրոցը, ուր փայլուն կերպով աւարտեց: Յարեցաւ Վանցեան ուսուցչական ապարիթին, և ծխական դպրոցներու մէջ սկսաւ դասախօսել. միանգամայն կ'աշխատակցէր Մոռքի ու Մշակի: 1892ին արդէն իսկ բաւական նիւթ ամբարած կը տեսնուի Հայ-Ռուսներու վրայ, որ իրեն եզական ու նախընտրած աշխատութիւնն էր. սակայն իզմիրեան գրական մրցանակին արժանանալով հանդերձ, ինչպէս կը հաւաստէ Տէր-Գրիգորեան, մինչեւ ցարդ անտիպ փնացած է. մաս մը միայն այս գործէն հրատարակուած է Մոռքի մէջ, ուսկից դիւրին է գնահատել ամբողջ գրուածքը. և նոյն այդ կտորը ռուսերէն թարգմանուած է Կովկասու տեղագրական և ցեղագրական նիւթերու ժողովածոյին մէջ, գուցէ այն առթիւ՝ երբ նշանաւոր բանասէրը Լեւոն Մսերեանց, Վանցեանի այս աշխատութեան նկատմամբ գեկուցում մը կարդաց Մոսկուայի կայսերական ազգագրական ընկերութեան նիստի մը մէջ, ծանօթացնելով հեղինակն ալ, իրմէ առած համաձայն կենսագրութեամբ: Յայտնի չէ մեզ թէ Վանցեան անգամ ընտրուեցաւ վերայիշեալ ընկերութեան, բայց կրնանք

հաստատել թէ իր մասնաճիւղին հմտանալու համար ձեռք առած ըլլայ շատ միջոցներ. թողունք հեռաւորաց հետ թրջթակցիլը, — և այս առթիւ ունի նամակ մը ուղղած առ անմահն Ալիշան և քաջալերուած իրմէ պատասխանով մը, — այլ մօտէն մանր քննութեան նիւթ ընելով Ռուսներու կեանքը: Կարելի է ըսել թէ նա Ախալքալաքի և շրջակայ գիւղերուն մէջ ցրուած ամէն մէկ Հայ-Ռուս ընտանիքի մէջ մտած է, ուսումնասիրած է անոնց նիստ ու կացը, կենցաղը, սովորութիւնները, ընտանեկան կեանքը և գլխաւորապէս Ռուսներուն լեզուն: «Նոցա խօսում են, կ'ըսէ, մեր գաւառական բարբառներով, թէեւ անսխալ, բայց մի առանձին արտասանութիւնով և շեշտով, որ անմիջապէս ծանօթ մարդու ականջին է դիպչում: Եթէ որ և է գաղտնի բան է ուզում խօսել Ռուսն իւր ընկերով հետ, նա գործ է ածում բոշայերէն լեզու, որ նոցա հին, մայրենի լեզուի միացորդն է: Այդ լեզուն արդէն գործառնութիւնից դուրս է եկել և համարեա՛ մոռացութեան աստիճանին է հասել, այնպէս որ երիտասարդներից ու մանք համարեա չը գիտեն այդ լեզուն»: Եւ սակայն Վանցեան սորվեցաւ այդ լեզուն, բառարան շինեց, ամբողջ երգեր գրի առաւ. և որովհետեւ գրուած էր Հայ-Ռուսներու վստահութիւնն ու սէրը, անոնք իրմէ բան մը չէին ծածկեր. և ամբողջ օրեր հայ կամ ուրիշ թափառական գնչուններու յարկին տակ մնալով՝ կը համեմատէր անոնց լեզունները, որ, ինչպէս ինքը կ'եզրակացնէ, գրեթէ իրարմէ չէին տարբերիւ: Վանցեանի կարծիքով Հայ-Ռուսներու ծագումը հնդկա-արիական է, հաւանօրէն է. և ը դարերուն Հայաստանի մէջ երեւցած: Գննելով անոնց այժմեան ընկերութեան տեղերը և թիւը, շուրջ 15 հազարի կը հանէ. քրիստոնէութիւնն ալ ընդունենին կ'ապացուցանէ՝ Արեւորդինքնուն հետ նոյնացնելով: Կը նկարագրէ թէ

1. Տես Մոռք 1894, էջ 1068. Ծանօթութիւն:

գնչուն ընդունակ ժողովուրդ մ'է, և անոնց մէջէն կը փնտտէ Ռոշա ծագումով հայեր, ինչպէս Յարութիւն վ. Աւամդարեան մը և Քերոբէ Պատկանեանը, որ պնչափ հետաքրքրուած էր բողաներով և անոնց լեզուով, և զիրենք գիտական աշխարհի առջեւ ճանչցնողներէն մին եղած էր. թէպէտեւ վաճանք, իբր մասնագէտ, ժա-

Վ. Վաճանք

մանակին պակաս կէտեր պիտի գտնար յարգելի Ուսուցչապետին գրուածքին մէջ. որու համար ինծի ծանօթ չէ թէ որքան իրաւունք ունի. ինչպէս նաեւ երբ կը քննադատէ՝ նշանաւոր վիպասան վ. Փափազեանի Հայ-Ռոշաներու վրայ Ազգազրական հանդէսէն արտասպրուած մէկ ուսումնասիրութիւնը, գանգատելով թէ Փափազեան իր վիպասանի վրձինով ու գոյններով կը պնէ արդէն իսկ իր կատարած ուսումնասիրութիւնը: Այսքան ստղգ է որ Փափազեանի Հայ-Ռոշաների վրան ներում հատուածը, զոր վերջերս հրատա-

րակուած հաւաքածոյի մը՝ մէջ կը կարդանք, սքանչելի նկար մ'է: Եւ քանի որ Հայ-Ռոշաներու վրայ ըսելիքնիս պիտի փակենք, աւելորդ չենք համարիր յիշեցնել թէ Մ. Մատենճեան կրնար խնայել իրեն յոգնութիւն մը, ռուսերէնէ թարգմանելով Բանասիրի մէջ՝ Հայ-գնչուներ յօդուածը, որ արդէն հեղինակին անուամբ հրատարակուած է Մոսկովի մէջ՝:

Վաճանքի ուսումնական ասպարէզը փոխուած կը տեսնենք հետանալով մայրենի երկրէն. որովհետեւ չորս տարուան ուսուցչութենէն ետքը կը գտնենք զինքը նախ ի Մոսկուա և ապա ի Բեղրպուրէ, ուսկից տարի մը վերջ Արասխանեանի միջնորդութեամբ՝ Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութիւնը իր հաշուով կը զրկէ զինքը Գերմանիա, մանկավարժութիւն սորվելու: Չենք գիտեր որ եւրոպական կրթութիւնը ինչ չափով ազդեց Վաճանքի վրայ և ինչ օգուտ տեսաւ անկէ հայ դպրոցը, քանի որ եղբրական մահուամբ շուտով կտրեց նա իր բարեբարներուն յոյսը: Ուսանողութեան ատեն ըրած բանախօսութիւնները և Մոսկովի, Արձագանգի և Հանդէս Աւսրեայի մէջ գետեղած յօդուածները ցոյց կու տան լեզուարանական և բանասիրական նոր ձկտում մը իր մէջ: Չորս տարի մնաց նա արտասահման, Պեռլինու և Ենայի մէջ սորվելով մանկավարժութիւն և իմաստասիրութիւն. և պտրտելով Զուիցերի, Գաղղիա և Աւստրիա, 1899ի յուլիսի վերջերը վերադարձաւ հայրենիք՝ Լէմպէրկի վրայէն, ուր կրած տպաւորութիւնները և նոյն տեղի հայոց մասին քաղած տեղեկութիւնները ամփոփած է Արարատ ամսագրի մէջ:

Երեւանու թեմական դպրոցը նախ օգտուեցաւ տարի մը Վաճանքի ուսուցչութենէն, իր վերադարձին, վասն զի յետոյ հրաւիրուեցաւ Թիֆլիզու առեւտրական

1. Մոսկ. 1899, էջ 1079.

2. Հայ գրողներ, Թիֆլիս, 1909

3. 1907, թ. 2.

4. 1892, թ. 7-8-9. — Եւր. քննութիւն մը կու տայ մեզ այս մասին Բրոք. Ֆիւնը, Die Grundzüge des

armenisch-zigeunerischen sprachbaues, ի Բերքի Journal of the Gypsy Lore Society, uly 1907, Liverpool. — Եւ Die Sprache der armenischen Zigeuner, Mémoires de l'Acad. des Sciences de St. Pétersbourg, VIII série, vol. VIII, N° 5.

դպրոցին մէջ հայերէն դասախօսելու, և այդ պաշտօնին մէջ ալ մեռաւ Ուսանողութենէն վերջ Վանցեան գրեթէ աշխատակցած չէ հայ թերթերուն և Լուսնայի քանի մը թիւերու և Մշակի մէջ միայն կը հանդիպինք իր ցանցառ յօդուածներուն։ Երբեմն ալ գրած է գերմական թերթերու մէջ։ Վերջին երկու երեք տարին նուրձ մէջ հեռու ապրած է ինչպէս հայ գրական՝ այսպէս ալ հասարակական կեանքէն, ընտանեկան ծախքը հանգամանքներու և կուսակցական կոիւններու պատճառաւ, ու աւելի զբաղած է իր քանի մը դասագրքերը հրատարակելու։ Մտադիր էր նա, ինչպէս կը յայտնէ Պատմական քերականութեան յառաջարանին մէջ, աւելի ընդարձակ քերականութիւն մը հրատարակել և Մայրենի փոփոխ երկրորդ և երրորդ տարիները պատրաստել, բայց այդ ամէն ծրագիրները իր կեանքին հետ գերեզման տարաւ, ատրճառակի հարուածով մը։

1908ի մայիսի 5ը մշտապէս գիշեր մը եղաւ Վանցեանի համար։ Իր զօրազդ ու բռնի մահուան պատճառները զմեզ չեն հետաքրքրեր, ուստի համառօտ ակնարկ մը տանք մեզ թողած քանի մը զրուածներուն։

Վանցեանի հրատարակած գրքերէն Գրպոյցական քերականութիւնը, Գրպոյնի ուղղագրութիւնը¹, Հայ լեզուի Ա. տարին, Պատկերազարդ Այբբանարանը, Հայոց պատմութիւնը տարական դասագրքեր են. ասոնցմէ վերջինը խեղճ կերպով պատրաստուած ըլլալուն համար խիստ քննադատականով ողջունուեցաւ Լ. Բաքայանէն²։ Գպոյցներու համար պատրաստուած է դարձեալ Հայ հեղինակներ անուն կողմ ընտիր հատուածներու հաւաքածոյն, որուն վերջերս լոյս տեսած երրորդ տպագրութեան ծանուցումէ մը կ'իմանանք³ թէ պատրաստ է երկրորդ հատորն ալ. այս երրորդ տպա-

գրութեան մէջ երեցած ինչ ինչ բարեփոխութիւնք, որոնց համար արժան կը համարի խնդակցել Հանդէս Ամսօրեայ համառօտ մատենախօսականով մը⁴, կը պարտին անշուշտ Արքիմարի նոյն գրքին վրայ ըրած արամիտ և երկար մէկ զարգատականին⁵, որուն եթէ իրաւացի դիտողութեանց ամբողջութեամբ ուշ զրուէր, արեւելեան ընտիր ծաղկաքաղ մը պիտի ունենայինք, ճոխ պարունակութեամբ և խիստ ընտրողութեամբ. այսօր անոր թերին կ'ուզէ լրացնել Հայ Գրողներ անուն ծաղկաքաղը, կազմուած սիրելի և նշանաւոր դարձած անձնաւորութիւններէ։

Ինչպէս ինչ առաջ յիշեցինք, Վանցեան դեռ Եւրոպայի մէջ ուսանող եղած ատեն նէն զբաղած է հայ լեզուի քննութեամբ. Պետլինու և Հայտէլպերկի հայ ուսանողաց առջեւ կարդացած բանախօսութիւնները Հայերէնի հազարամյակը (1896ին) ու Քուրդոյի լեզուի և անոր հետ շփուած լեզուները (1897), ինչպէս նաեւ Մոսկոյ մէջ զրած քանի մը յօդուածները Հայերէնի դերակրօններին սեպը⁶, նա և այն դերակրօններին կիրառութիւնը, Հիւսիսեան և Գիր, ամէնքն ալ գետնադրած Հայերէնի մշակելու երեսն խորագրին տակ, ատարժներն էին ապագայ հրատարակելիք Պատմական քերականութեան, որու վրայ խօսելէ առաջ հարկ է յիշեցնել⁷ թէ Վանցեան 1899ին Հայերէն ուսումնասիրութիւնը վերնագրով աշխատութիւն մը ներկայացուց իզմիրեանց մրցանակին, և առանց վարձատրութեան մնաց շնորհիւ Հ. Գ. Մէնէլիշեանի աննպաստ տեղեկատուութեան. լսենք քննիչ վարդապետին դիտողութեանց եզրակացութիւնը. « Մինչև հիմա մեր գրածներէն դիւրաւ կրնայ հասկըցուիլ այս «ուսումնասիրութեանց» արժանիքը։ Եթէ լաւ, նպատակը լաւ, բայց ըստ պահանջելոյ արդի լեզուագիտական սկզբանց, լաւ մշակուած չէ նիւթը... Տե-

1. Գրպոյցական, Ջարի 1906, թ. 6։

2. Երիտ 1906, թ. 40, Հմտ. Ջարի 1906, թ. 5։

3. 1909, թ. 12։

4. Բաքայան, 1905, թ. 5, Հմտ. նման քննադա-

տութիւն մը նաեւ Մոսկոյ մէջ 1905, թ. 4։

5. Մոսկոյ տասնամակնի նուիրուած յօդուածի (թ. 10-11, 1898) հազարակ գրութիւն մը Հմտ. Արքիմար 1899, թ. 1. որու զէմ տես Մոսկոյ 1899, թ. 6։

զեկատուին այս կարծիքը չի կրնար փնասել Պր. Վանցեանի՝ « ուսանողական առաջին տարիների մէջ » գրած « ուսումնասիրութեան »։ Բայց կարելի է եթէ, « ուսանողական վերջին տարիների մէջ » սրբազրիչ ձեռք մ'անցնէ հեղինակն իւր գրութեան վրայէն, զտէ ու մաքրէ շատ մը տեսութիւններ, աւելի կը փայլին միաշաճները՝ ։ Ահա այդ սրբազրիչ ձեռքէն անցնելով է որ հրապարակ հանած է Վանցեան 1906ին իր Արեւելահայ լեզուի պատմական քերականութիւնը, որուն համար Բազմավիպի ծածկանունը գրախօսող յօդուածագիրը չի վարանիր ըսելու։ « Պր. Վանցեանի երկը շահական է ոչ միայն արեւելեան լեզուի, այլ և գրաբարի պատմութեամբ հետաքրքրողներուն. նա կը ջանայ ցուցնել գրաբարէն ալ հին հայերէն մը՝ մեր արդի գաւառաբարբառներուն մէջ »։ և յետ օրինակներով ապացուցանելու հեղինակին կարծիքը, կը յաւելու՝ թէ « Գր. Վանցեանի հետ կը շրջինք ոչ միայն մերձաւոր անցեալին, այլ և խորագոյն հնութեան մէջ։ իր գիրքը կը թուծին մ'է և զօրսանք. հաճոյական է ինչպէս դալարագեղ դաշտի մը մէջ հնախօսական պեղում մը » ։

Վանցեանի յիշատակը կապուած պիտի մնայ այսուհետեւ իր Պատմական քերականութեան հետ. ուրեմն մահաբձանի չի կարօտիր։

Հ. Բ. ԶՐԱՔԵԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն

« Ուրուագիծ՝ Պատմութեան Հայոց ի սկզբանէ մինչ ցարշակունի Հարստութիւն » գործիս Հ. Թ. Աստուրեանի կողմանէ քննադատականովն։

Գործի մը արժէք անոր մասին եղած քննադատականներով երեւան կ'ելնէ, և այդ մեծապէս կրնայ ծառայել, թէ՛ ընթերցող հասարակութեան և թէ՛ նոյն իսկ գրողին. պայմանաւ սակայն որ քննադատարդար ու անաչառ ըլլայ, ոչ գործի կարեւորութիւնն իր արժէքէն աւելի մեծցնէ, և ոչ ալ զայն նսեմացնելու ճիգեր ընէ։ Արդ՝ տեսնենք թէ Հ. Թ. Աստուրեան այդ պահանջեալ պայմաններուն համաձայն կը գտնուի՝ « Բազմավէպի » Գեղտ. Թուով՝ գործիս մասին ըրած քննադատականին մէջ։ Աստ մէջ պիտի բերեմ այդ քննադատականով շոշափուած տասն հարցերն, ու պիտի պատասխանեմ անոնց, դատաւոր կարգելով ընթերցողներն։

Ա. — Գործիս յառաջաբանին մէջ ըսած եմ՝ թէ սա ինչայ « իրբեւ առաջնորդ ծառայել՝ գիտնոց ու բանասիրաց հետազոտութեանց հետեւելու »։

Քննադատոս այս համեստ խօսքն՝ կրնայ « իրբեւ առաջնորդ ծառայել գիտնոց » նախադասութեան կը վերածէ, անշուշտ ծիծաղելի ընելու համար զիս յաչս ընթերցողաց։

Բ. — Բուն խնդրոյն անցնելէ առաջ քննադատոս կ'ըսէ՝ թէ « հեղինակը բաւական յառախ և լուսաւոր կերպով ըմբռնած չէ՝ շրջանը՝ որուն վրայ կը խօսի »։ Ու իբր ապացոյց յառաջ կը բերէ Արմէններու հարցն, ու կ'ըսէ. « էջ 22 Արմէնք փոխզական ցեղ են. էջ 30 Արմեններն ի փոքր Հայս գտնուած միջոցին կը խառնուին Փոխզեցւոց, Քիթացւոց, ապա Կիւմերեանց և Սկիւթեցւոց հետ. էջ 35 Արմեններու ծագումն կը սկսի տատամսիլ, անոնք կրնան Փոխզեցի կամ Կիւմերեան ըլլալ. իսկ էջ 36 Արմէնք և Հայք քիչիկ մը իրարմէ տարբեր ազգեր կը նկատուին,

1. Մարտեան 1899, թ. 145-8, Հիմա. Նաեւ Մը. յալ 1899, թ. 168։ Ասոնց դէմ Մարտե 1899, թ. 9-10։

2. 1907, թ. 6։